

О. Г. Ретіна, І. О. Аршана, Я. Р. Амінова
магістр психології каф. мед. психології, психотерапії і психодіагностики;
магістр правознавства;
магістр факультету психології;
Дніпропетровський НУ ім. О. Гончара

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ

У статті наведені результати емпіричного дослідження психологічного здоров'я неповнолітніх, що перебувають в колонії. За допомогою методів математичної статистики проведено порівняння отриманих характеристики з характеристиками аналогічного вікового контингенту школярів і студентів.

Ключові слова: неповнолітній злочинець, онтогенез, психологічне здоров'я, адаптаційний потенціал.

В статье приведены результаты эмпирического исследования особенностей психологического здоровья несовершеннолетних, отбывающих наказание в колонии. С помощью методов мат.статистики проведено сравнение полученных характеристик с характеристиками аналогичного возрастного контингента школьников и студентов.

Ключевые слова: несовершеннолетний преступник, онтогенез, психологическое здоровье, адаптационный потенциал.

Studying the influence of the psychological characteristics of minority criminals. The analysis of this research showed the veritable distinctions between the individual psychological characteristics of minority criminals and children without criminals characteristics (Student t-criterion) on the indexes of propensity to the consent, openness to a new experience, level of solicitations and neurotyzm.

Keywords: minority criminal, ontogenesis, psychological health, adaptation potential.

Рівень розвитку цивілізації, культури і духовності суспільства оцінюється по його здатності створювати умови для збереження і зміцнення психологічного здоров'я його членів. Процес перебудови супроводжується об'єктивними труднощами, кризовими явищами, деформаціями суспільної свідомості. Соціальна дезорганізація, що характерна для нашого суспільства, в цілому зачіпає дітей (особливо підлітків) сильніше, ніж дорослих. Саме цим пояснюються несприятливі характеристики та тенденції підліткової злочинності: підліткова злочинність молодшає, кримінальна активність 14-15 річних зростає більш швидкими темпами, ніж 16-17 річних. Це свідчить про зниження рівня психологічного здоров'я підлітків, які швидко криміналізуються, що є новим викликом суспільству [13].

Аналіз досліджень і публікацій. В кримінально-психологічних дослідженнях проблемам особистості злочинця завжди приділялась значна увага, зокрема такими вченими, як: В.В. Пірожков, О.Є. Лічко, В.М. Кудрявцев, А.В.Тимченко, Н.П. Крейдун, Є.В. Заїка. Явища девіантної поведінки вивчались і вивчаються Б.Д. Карвасарським,

В.Д.Менделевичем, А.Є.Тимченко, В.Є.Христенко [1-13].

На наш погляд, дослідження різних психологічних аспектів розвитку злочинності неповнолітніх та особливостей психологічного здоров'я неповнолітніх злочинців набувають сьогодні особливого практичного значення і актуальності у зв'язку з загостренням соціальної ситуації у країні та криміналізації суспільства в цілому.

За нашими уявленнями, психологічне здоров'я визначається двома ознаками. Перша ознака: дотримання в основних формах проявів життєдіяльності принципу оптимуму (психічна рівновага виділяється як провідна ознака психологічного здоров'я). Друга ознака: ефективне пристосовування чи адаптація, у першу чергу – соціальна, соціально-психологічна й інтрапсихічна. Тобто у ході сприйманні світу своїми власними засобами людина створює його як структуру, яка формується на основі принципів впорядкованості або хаосу: система має впорядкованість та будується на принципі адаптації (високий рівень психологічного здоров'я), хаосу – на принципі дезадаптації (низький рівень психологічного здоров'я) (Балл Г.А., 1989; Аршава І.Ф., Рєпіна О.Г., 2006, 2008)[2, 4].

Тематика, присвячена проблемі системних досліджень психологічного здоров'я міститься у численних наукових працях, що присвячені особистісному розвитку: для подальшого життя людини (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, Л.А.Венгер, О.В.Запорожець), збереження повноти самореалізації особистісного потенціалу (Е.Гуссерль, В.Франкл, М.Хайдеггер, Шопенгауер, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, О.М.Леонтьєв, Ф.Б.Березін, І.Д.Бех, Л.І.Божович, П.Я.Гальперін, С.М.Громбах, П.Л.Капіца), розвитку особистості у підлітковому віці (І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, О.К.Дусавицький, В.В.Рибалка, Є.В.Руденський), впровадження психогієни та психопрофілактики (С.І.Болтвівець, І.Ф.Аршава), розвитку адаптаційного потенціалу людини (Д. Уотсон, А.Вейс, У.Хантер, Б.Скиннер, Л.Філіпс, Т.Шибутані, Г.Гартман, А.Фрейд, П.Делор, Е.Гюан, А.Дюссер, Ж.Піаже, К.К.Платонов, А.А.Налчаджан, Д.Н.Узнадзе, І.Ф.Аршава), впливу психологічного здоров'я у формуванні настанов на здоровий спосіб життя у молоді (Т.М.Титаренко, Л.А.Лепіхова, О.Я.Кляпець), при аналізі чинників ціннісної деструкції особистості і дисгармонійного її формування (Є.В.Руденський), соціальної деградації і протиправної поведінки (В.М.Кудрявцев і О.М.Яковлев), адиктивної поведінки як наслідку соціально-психологічної дезадаптації (Н.Ю.Максимова) [1-13].

Методологічною основою дослідження було обрано саногенний підхід, який інтегрує психологічний, психічний і медичний аспекти у вивченні психологічного здоров'я неповнолітніх.

У даному дослідженні розглянуто проблему особливостей психологічного здоров'я неповнолітніх правопорушників, які відбувають покарання у ВТУ, оскільки їх ресоціалізація залежить від рівня

психологічного здоров'я.

Завданням цієї статті було здійснення теоретичного аналізу літератури з вищевказаної проблематики щодо психологічного здоров'я та проведення психологічного дослідження характеристик психологічного здоров'я неповнолітніх правопорушників.

Викладення основного матеріалу. Предметом нашого дослідження є особливості мотивації та особистісні характеристики неповнолітніх злочинців як характеристики психологічного здоров'я; гіпотезою – припущення про існування відмінностей в мотиваційній та особистісній сферах неповнолітніх злочинців, які характеризують низький рівень психологічного здоров'я та адаптаційного потенціалу.

З метою отримання даних було використано комплекс методів: *теоретичні* – аналіз, систематизація, порівняння, узагальнення – дозволили опрацювати наукові джерела, визначити основні детермінанти злочинності неповнолітніх; *емпіричні* – спостереження, біографічний метод, дослідницькі бесіди, що забезпечили визначення стану зазначеної проблеми у практиці; *психодіагностичні* – методика діагностики рівня готовності до ризику Шуберта, методика діагностики особистості на мотивацію досягнення успіху Т.Елєрса, методика діагностики особистості на мотивацію уникнення невдач Т.Елєрса, методика дослідження рівня самооцінки Дембо-Рубінштейн (в модифікації А.М.Прихожан), методика «Локатор великої п'ятірки» Дж.Ховарда, П.Медина, Ж.Ховард (в адаптації Л.Ф.Бурлачука, Д.К.Корольова); *методи математичного та статистичного аналізу* [2; 7].

Термінологічна основа роботи – поняття «психологічне здоров'я неповнолітніх злочинців». На нашу думку, це специфічна інтегральна властивість підлітка, яка виникає та формується під впливом сукупності зовнішніх (соціальних) та внутрішніх (психологічних, біологічних) факторів, що обумовлюють різноманітні особливості її виявлення та обумовлюють успішність-неуспішність функціонування дитини у процесі взаємодії з іншими людьми; те, що визначає генезис особистості та її протиправних вчинків.

Злочинність неповнолітніх має власні характерні особливості. Вони пов'язані з демографічними та багатьма іншими факторами, що відносяться до різних соціально-економічних та морально-психологічних сфер суспільної діяльності. На нашу думку, основну групу факторів злочинності неповнолітніх становлять їх особистісні риси: особливості характеру, системи цінностей, рівня домагань, самооцінка, захоплення, самовідношення, самосприйняття, світосприйняття, емоційна стійкість, стросестійкість, мотивація тощо – тобто рівень психологічного здоров'я підлітка, який детермінує особистісні деструкції, загальну негативну схему життя дитини на відтинку неповноліття і який може зумовлювати протиправну поведінку неповнолітнього.

В процесі дослідження вивчалися: показники ступеню готовності до ризику, особливості мотивації досягнення успіху та уникнення невдач, рівень самооцінки та домагань, а також п'ять великих факторів, які характеризують особистість, – це екстраверсія, нейротизм, схильність до згоди, добросовісність та відкритість новому досвіду.

Всього в дослідженні прийняли участь 32 особи чоловічої статі віком від 15 до 17 років: 16 хлопців – вихованці Павлоградської виховної колонії, учні 10-Б класу. У віковій відповідності з досліджуваною групою підбиралася і контрольна група: 16 досліджуваних чоловічої статі 15-17 років (11 учнів 10-В класу середньої загальноосвітньої школи №32 м. Дніпродзержинська та 5 студентів першого курсу хіміко-технологічного технікуму м. Дніпродзержинська). Респонденти з контрольної групи не відрізнялись зразковою поведінкою, але жодного разу не скоювали протиправних вчинків, тож відповідно і не перебували на обліку в міліції

В ході проведення дослідницьких бесід було встановлено, що більшість із засуджених неповнолітніх – 43,75% виховувались у повній сім'ї з рідною матір'ю та батьком; 25% – в неповній (тобто в наявності був лише один із батьків); 18,75 % – виховувались в сім'ї з обома батьками, один з яких не є рідним і 12,5 % – були членами багатодітних родин.

За допомогою біографічного методу з'ясувалось, що у п'яти засуджених, а це 31, 25% від загальної кількості досліджуваних, серед близьких родичів (батьки, брати, дідусі) були люди які довгий час перебували у місцях позбавлення волі.

В якості основних методів дослідження виступали психодіагностичні методики: методика діагностики особистості на мотивацію досягнення успіху Т.Елерса, методика діагностики рівня готовності до ризику Шуберта; методика діагностики особистості на мотивацію уникнення невдач Т.Елерса; методика дослідження рівня самооцінки Дембо-Рубінштейн (в модифікації А.М.Прихожан); методика «Локатор великої п'ятірки» Дж.Ховарда, П.Медина, Ж.Ховард (в адаптації Л.Ф.Бурлачука, Д.К.Корольова) [2, 7]. До переліку додаткових методів входять спостереження, бесіда, біографічний метод.

Статистичною гіпотезою нашого дослідження було твердження про наявність значимих відмінностей між двома групами досліджуваних за наступними показниками: готовність до ризику; мотивація досягнення успіху та уникнення невдач; рівень самооцінки та домагань; а також за факторами «Локатору великої п'ятірки».

Результаті дослідження. Методика діагностики рівня готовності до ризику Шуберта: у досліджуваній групі 81,25% респондентів набрали бали, які відповідають середньому рівню схильності до ризику; 12,5% – високому рівню схильності та 6,25% – дуже низькому рівню схильності до ризику. У контрольній групі 100 % респондентів схильні до середнього рівню ризику, що дозволяє адекватно оцінювати наявну ситуацію та

чинити у відповідності з нею беручи на себе відповідальність за власні вчинки. Дуже часто неповнолітні злочинці обирають високий рівень ризику – ідуть на скоєння злочину, факт якого згодом відкидають з метою уникнення покарання, такий механізм протиправної поведінки працює ще й через низьку антиципаційну здатність неповнолітніх.

Методика діагностики особистості на мотивацію досягнення успіху Т.Елєрса: досліджувана група – 12,5% мають низьку мотивацію досягнення успіху, 37,5% – середню, 31,25% – високу та 18,75 – занадто високий показник мотивації досягнення успіху. Приблизно такі ж показники притаманні контрольній групі: 6,25% – низька мотивація досягнення успіху, 50% – середня, 37,5% – висока, 6,25% – занадто висока мотивація досягнення успіху. Слід зазначити, що неповнолітні, які помірно та сильно орієнтовані на успіх здебільшого обирали середній рівень ризику.

Методика діагностики особистості на мотивацію уникнення невдач Т.Елєрса: розподілення балів двох груп досліджуваних по даній методиці майже не відрізняється: 6,25% у досліджуваній та 12,5% у контрольній групах мають низьку мотивацію до захисту (уникненню невдач); 75% та відповідно 68,75% – отримали середні показники; 18,75% респондентів в обох групах мають високий рівень мотивації уникнення невдач. Досліджувані з високою мотивацією до уникнення невдач обирають здебільшого низький або в протилежність – високий рівень ризику.

Методика дослідження рівня самооцінки Дембо-Рубінштейн (в модифікації А.М.Прихожан): 87,5% респондентів досліджуваної групи мають адекватну самооцінку незважаючи на тривале перебування у колонії; в контрольній групі цей показник дорівнює 81,25%; 12,5% та 18,75% відповідно мають завищену самооцінку, що проявляється в суттєвих відмінностях Я-реального та Я-ідеального. Найвищі показники розходжень між Я-реальним та Я-ідеальним в обох групах спостерігаються за такими характеристиками як розум, характер, зовнішність та вміння щось робити власними руками.

Проаналізувавши показники рівня домагань, варто зазначити, що у контрольній групі респондентів він адекватний у 100% опитуваних, на відміну від досліджуваної групи, де у 62,5% він завищений і тільки у 37,5% – адекватний.

Методика «Локатор великої п'ятірки» Дж.Ховарда, П.Медина, Ж.Ховард (в адаптації Л.Ф.Бурлачука, Д.К.Корольова) надала можливість аналізувати наступні характеристики:

– шкала екстраверсії. Зафіксована відсутність розбіжностей між двома вибірками досліджуваних по цьому параметру. Це означає що неповнолітнім, які перебувають у місцях позбавлення волі, в такій же мірі притаманна екстравертованість, як і неповнолітнім, які не перебувають у стані соціальної ізоляції. Їм притаманні прагнення до спілкування з однолітками, активність, імпульсивність, прагнення до лідерства,

дружелюбність;

– по шкалі нейротизму бали респондентів з контрольної групи вищі аніж у досліджуваній. Можливо це зумовлено впливом більшої кількості стресогених факторів, які впливають на дитину, – мешканця сучасного великого міста на відміну від повільного, впорядкованого режиму дня та обмежених можливостей неповнолітніх у стінах колонії;

– по шкалі схильність до згоди, отримали наступні результати: діти які перебувають в умовах позбавлення волі схильні відстоювати в першу чергу власні інтереси, вони агресивні, конфліктні, завжди чинять на власний розсуд. Звичайні неповнолітні більше схильні до конформності, – вони часто підлаштовують власні потреби під потреби групи в якій знаходяться, швидше адаптуються до умов групи, вміють гармонійно поєднувати групові та власні інтереси;

– по шкалі добросовісність вибірки досліджуваних по майже не відрізняються. Можливо, цей факт обумовлений виховним впливом колонії для неповнолітніх, який звертає увагу на всі сторони особистості неповнолітнього злочинця, навчає його дисциплінованості, організованості, самоконтролю тощо;

– шкала відкритість новому досвіду. Досліджувані з контрольної групи більше відкриті для нового досвіду. Вони цікавляться оточуючим світом, мають розвинуту уяву, широкі інтереси. Респонденти досліджуваної групи характеризуються дещо нижчими балами по даній шкалі. Скоріш за все, це зумовлено їх теперішнім місцезнаходженням, обмеженістю видів діяльності, якими можуть бути зацікавлені неповнолітні у колонії. невеликим досвідом соціальної взаємодії та такими особистісними характеристиками як егоцентричність, авторитарність тощо. Також велике значення для даного феномену має інтелектуальний розвиток неповнолітніх, який, на превеликий жаль, нижчий ніж у соціально не ізольованих дітей.

З метою виявлення кількісних відмінностей в мотиваційній та особистісній сферах досліджуваної та контрольної груп було проведено статистичну обробку даних за допомогою t-критерію Стьюдента.

Після підрахунку даних за допомогою t-критерія Стьюдента приймається гіпотеза про відсутність значущих розбіжностей між двома групами (неповнолітні злочинці, школярі і студенти) за наступними показниками: рівень готовності до ризику, мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, екстраверсія та добросовісність, самооцінка.

Існують значущі відмінності між досліджуваною групою (неповнолітні злочинці) та контрольною групою (учні та студенти першого курсу хіміко-технологічного технікуму) за такими особистісними характеристиками як, схильність до згоди, відкритість новому досвіду та рівень домагань ($p \leq 0, 01$), параметру нейротизм ($p \leq 0, 05$).

Висновки. Гіпотеза психодіагностичного дослідження про існування

якісних та кількісних відмінностей в мотиваційній та особистісній сферах неповнолітніх злочинців була підтверджена частково: доведена відсутність значимих розбіжностей по показниках готовності до ризику, мотивації досягнення успіху та уникнення невдач, екстраверсії та добросовісності, самооцінки. Ця тенденція зближення особистісних рис криміналізованих неповнолітніх злочинців та школярів-підлітків викликає занепокоєння (особливо відсутність розбіжностей по показнику готовності до ризику), але це, на погляд авторів, об'єктивно пов'язане з соціальними деструкціями суспільства, низькою якістю освіти у середніх школах, деструкціями у сімейних відносинах та неможливістю батьків у повному обсязі виконувати батьківські обов'язки. Достовірною виявилась альтернативна гіпотеза про значимість відмінностей між досліджуваною групою, в склад якої входили вихованці Павлоградської виховної колонії для неповнолітніх, та контрольною групою, яка складалась із учнів середньої загальноосвітньої школи та студентів першого курсу хіміко-технологічного технікуму м.Дніпродзержинська. за такими особистісними характеристиками як: схильність до згоди, відкритість новому досвіду, рівень домагань ($p \leq 0,01$), та параметру нейротизм ($p \leq 0,05$).

Якщо раніше говорили про те, що у процесі формування особистості неповнолітніх правопорушників відбуваються перекручування в усіх сферах: самопізнання, саморегуляція, емоційно-вольовій тощо, саме ці зміни і детермінують їх девіантне поведіння, то зараз ми повинні констатувати, що аналогічні деструктивні особистісні зміни відбуваються і при формуванні особистості неповнолітніх школярів.

Отримані результати можуть бути використані у загальноосвітніх школах, інтернативних закладах, виховних колоніях для неповнолітніх з метою оптимізації технологій навчання та поліпшення стратегій учбово-виховного процесу даного контингенту, а також органами кримінальної міліції у справах неповнолітніх з метою розроблення ефективних превентивних та психокорекційних програм по роботі з неповнолітніми злочинцями.

Література

1. Аршава, И.Ф. Основы юридической психологии [Текст] / И.Ф. Аршава, О.Г. Капшук, И.А. Аршава // Учебное пособие. – Д.: Изд-во ДНУ, 2006. – 194 с.
2. Аршава И.Ф. Психология здоров'я. Навчальний посібник. / И.Ф. Аршава, О.Г. Репіна. – Д.: Вид-во ДНУ, 2006. – 92 с.
3. Балабанова, Л.М. Судебная патопсихология: вопросы определения нормы и патологии [Текст] / Л.М. Балабанова. – Д.: Сталкер, 1998. – 427 с.
4. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии // Вопр. психол. – 1989. – №1. – С. 92–100.
5. Бартол, К. Психология кримінального поведіння [Текст] / Курт Бартол. – С.Пб., 2004. – 352 с.
6. Болтвінець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика / Київс. міжрегіон. інститут удосконал. вчителів ім. Б.Гринченка. – К.: Ред. „Бюлетня вищої атестаційної комісії України”, 2000. – 303 с.

7. Бурлачук Л.Ф., Королев Д.К. Адаптація опросника для діагностики п'яти факторів особистості // Вопросы психологии. – №1. – 2000. – С.126-134.
8. Голіна В.В. Кримінологічна характеристика і попередження злочинності неповнолітніх // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2004. – Вип. 8. – С.71-74.
9. Капшук О.Г. Психологічне здоров'я як базис соціально-психологічної адаптації до змінних соціальних умов // Матеріали I міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу-2004». – Д.: Вид-во «Наука та освіта», 2004. – Т. 52. Психологія. – С.11-15.
10. Крейдун, Н.П., Психологические механизмы деформированного развития личности подростков и направление ее коррекции [Текст] / Н.П. Крейдун, Е.В. Заика. // Вісн. Харк. ун-ту. Психологія. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1996. – Вип.6. С. 23-25.
11. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості – К.: Тов."КММ", 2006. – 254 с.
12. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навч. посібник / Київський національний університет ім.Т. Г. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київ. університет», 2002. – 308 с.
13. Шакур В.І. Злочинність неповнолітніх – нові виклики для України // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х.: Право, 2004. – Вип. 8. – С. 8-14.
Стаття надійшла до редакції 24.03.2010 р.

О. П. Шестопалова
канд. психол. наук, доцент,
Криворізький ДПУ

АРТ-ТЕРАПІЯ ТА ЕКСПРЕСИВНІ ПСИХОТЕХНІКИ В РОБОТІ ЦЕНТРУ ДИТЯЧОЇ ТВОРЧОСТІ ТА ШКІЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ

У статті висвітлена концепція використання експресивних методів самовираження і арт-терапії в інноваційній учбовій установі I – III ступеня, в складі якої функціонує центр дитячої творчості.

Ключові слова: психологічне здоров'я, завдання здоров'я збереження, арт-терапія в освіті.

В статті освещена концепция использования экспрессивных методов самовыражения и арт-терапии в инновационном учебном учреждении I – III ступени, в составе которого функционирует центр детского творчества.

Ключевые слова: психологическое здоровье, здоровьезбережение, арт-терапия в образовании.

In the article lighted up conception of the use of expressive methods of self-expression and art-therapy in educational establishment which included the center of child's creation.

Keywords: psychological health, art-therapy in education.

Актуальність провідної наукової ідеї. Відповідно до проекту «Концепції розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2012 року», у навчальних закладах різного рівня акредитації